

ESKİ TÜRKÇE FAL KİTABI *IRK BİTİĞ*'DE SEMBOLLERİN KAVRAMSAL TEMELİ *

İ.V. STEBLEVA

(Rusçadan Çeviren : Dr. Halil İbrahim USTA**)

Tanrı, bir sırdır ; onun hakkında bildiklerimiz ise insanlar tarafından söylenen sözlerden ibarettir. Çeşitli düşünceler ve sembolleri biz yaratırız; ve ben Tanrı hakkında konuşmaya başlayınca, daima, insanın yaratmış olduğu bir sembolden bahsederim. Fakat hiç kimse onun nasıl görüldüğünü ve nasıl bir Tanrı olduğunu bilmez. (Karl Gustav Jung)

Eski Türkçe eserler arasında *Irk Bitig*, gerçekten önemli bir yer tutmaktadır; zira bu eser, runik yazıyla kâğıda yazılmış ve zamanımıza kadar ulaşmış, eksik olmayan yegâne metindir. Metin oldukça uzun olduğu için, formu ve içeriği hakkında uzun değerlendirmeler yapmak mümkündür ve yazmanın oldukça iyi saklanmış olması sayesinde, ifadeler arasındaki bağlantılar kopmamıştır. Bununla birlikte bugüne kadar bilim dünyasında metnin telif edildiği yer, telif tarihi ve dini niteliği hakkında ortak bir düşünceye varılamamıştır.

Irk Bitig metnini ihtiva eden yazma, bu yüzyılın başında Doğu Türkistan'a yaptığı araştırma gezilerinin birinde A. Stein tarafından Dun Huang (Kuzeybatı Çin) yakınlarındaki Kansu bölgesinde bulunmuştu. *Irk Bitig*'i ilk kez tercüme eden ve inceleyen V.Thomsen, metni yaklaşık olarak VIII. yüzyılın ortaları ile IX. yüzyılın başlarına tarihlendirmişti.¹ Bu tarih, Doğu Türk Kağanlığının 745 yılındaki çöküşünden sonra o sahada ortaya çıkmış olan Uygur Kağan-devletinde kültürel hayatın kurulma ve gelişme dönemine

* Makalenin orijinal künyesi: И.В.Стеблева, "Концептуальная основа образов в древнетюркской 'Книге гаданий' (Ырк битиг)", *Семантика образа в литературах Востока (Сборник статей)*, РИИ, Москва, 1998, s. 70-83. (Ç.N.)

** A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyesi.

¹ V. Thomsen, "Dr. M. A. Stein's Manuscripts in Turkish "Runic" Script from Miran and Tun-Huang", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1912, s. 195-196.

rastlamaktadır. Uygur Kağanlığı yüz yıl boyunca (VIII. yüzyılın ortalarından IX. yüzyılın ortalarına kadar) Orta Asya'da en güçlü Türk devletini temsil etti. Belirtmek gerekir ki, Uygur Kağanlığının var olduğu yüz yıllık dönemin yaklaşık seksen yılında resmî din, Kuzey Çin'de yaşayan Soğdlar tarafından Türkler arasında yaygınlaştırılmış olan Maniheizm idi. Uygur Kağanlığı, genellikle Çin imparatorluğu ile sıkı ilişkiler içindeydi.

Fakat, *Irk Bitig* yazmasının yakınlarında bulunmuş olduğu Dun Huang, Uygur Kağanlığına ait değildi; dolayısıyla bu eserin, Uygur Kağanlığının 840 yılındaki çöküşünden sonra, runik yazıyı bilen Uygurların Kuzeybatı Çin'e ve Doğu Türkistan'a göçlerinin başladığı dönemde yani en erken IX. yüzyılın ortalarında yazılmış olduğu tahmin edilebilir. Eğer Uygurların daha Dun Huang'a gelmeden önce (burada) Türk nüfusun yaşadığı ve Doğu Türkistan'da Maniheizm'in gayri resmî (bir din olarak) yayılmış olduğu² dikkate alınır, o takdirde *Irk Bitig*'in ortaya çıkışını, belki de, Uygur Kağanlığının kültür hayatıyla ilişkilendirmemek genel hatlarıyla daha uygun olabilir. Bu durumda *Irk Bitig* için en inandırıcı tarihlendirme, IX. yüzyıldır ve Doğu Türkistan'da, zamanla yerini Buddist geleneklere bırakmış olan, Maniheizm kaynaklı eserlerin görüldüğü son dönem olan X. yüzyıldan daha geç bir tarih olamaz.

Irk Bitig'in telif tarihinin tam olarak belirlenmesine yönelik denemeler, yukarıda ifade edilmiş düşüncelere ve yazmadaki sonlamada*, metin "kaplan yılı, ikinci ay, on beşinci [günde]..." yazılmıştır şeklinde yer alan bilgilere dayanmaktadır. Buradan hareketle L. Bazin, telif tarihini 4 mart 942 olarak tahmin ederken³, J. Hamilton 17 mart 930 tarihini ileri sürmektedir.⁴

Her iki tarih de, kaplan yılı, ikinci ay, on beşinci güne aittir. Fakat, mademki kaplan yılı, on iki yıllık hayvan takviminin üçüncü yılıdır; o halde, gösterilen yıl, ay ve gün her on iki yılda (geçmiş

² A. v. Gabain, "Die alttürkische Literatur", *PhTF*, II. cilt, Wiesbaden, 1964, s. 212.

* Rusçası "колофон" olan sözcüğü "sonlama" olarak çevirmek zorunda kaldık. Eski karşılığı "temmet". (Ç.N.)

³ L. Bazin, *Les calendriers turcs anciens et m'di'vaux*, Lille, 1974, s. 296.

⁴ J. Hamilton, "Le colophon de L'Irk-bitig", *Turcica*, 7. cilt, Paris-Strasbourg, 1975, s. 12-13.

yüzyıllarda olduğu ve gelecekte olacağı gibi) tekrarlanmaktadır.⁵ Elbette, *Irk Bitig* üzerinde çalışmış olan V.Thomsen, A.v. Gabain ve diğer araştırmacılar, bu durumu biliyorlardı ve bu yüzden metnin tarihlendirilmesinde sadece *sonlamadaki* bilgilerden değil, aynı zamanda esas olarak Maniheizm'in Türkler arasında yayılmasının zamansal sınırları, runik yazının geçerliliği ve Türklerin Orta Asya'daki diğer halklarla kurduğu kültürel bağlar gibi tamamlayıcı mütalâalardan hareket ederek geniş bir zaman dilimini tercih ettiler.

Bütün bunlara, metnin tarihlendirilmesinde *Irk Bitig*'in şiirsel özelliklerinin fevkalâde önemli bir anlam ifade ettiğini de eklemek gerekiyor, çünkü biz runik yazılı Orhon ve Yenisey eserlerini⁶ yine runik yazılı *Irk Bitig* ile⁷, *Irk Bitig*'i Manihey yazısı ile yazılmış olan "*Mani için Büyük İlähi*"⁸ ile ve ondan sonra da Uygur yazılı Buddist şiirlerle⁹ karşılaştırdığımızda, şiir formlarının gelişmesinde süreklilik gösteren bir çizgiyi belirleyebiliriz: (Orhon ve Yenisey eserlerinde) satır başlarındaki mısralar arası aliterasyonun düzensiz geçişleriyle kurulmuş farklı türden birleşikleri içeren satırlar formundan, (*Irk Bitig*'deki) bazen daha ardışık olarak kararlı ilk hece aliterasyonu şeklinde görülen eşheceliliğe geçen nisbî bir denkhecelik ilkesi temelinde mısralardaki hece sayısının daha düzenli kullanıldığı forma ve daha sonra (*Mani için Büyük İlähi*'de olduğu gibi) mısralar arası tam aliterasyonun bulunduğu uzun denkheceli satırlar formuna ve nihayet (Buddizm içerikli manzum eserlerde görülen) mısraların başlangıcındaki ardışık kararlı dörtlük aliterasyonları (ile kurulu) tamamen denkheceli şiirlere. Böylece, eğer Orhon yazıtları VIII. yüzyılın ortalarına ve Manihey muhitinde yazılmış olan eserler en geç X. yüzyıla tarihlendiriliyorsa, öte yandan Buddizm içerikli metinler genel olarak en erken X. yüzyılda ortaya çıkmış, hem tercümelemeler hem de orijinal telif eserler XIII. yüzyıla kadar işlevlerini sürdürmüşlerse,

⁵ Örnek olarak tablolar için bak.: V.V.Цыбульский, *Лунно-солнечный календарь стран Восточной Азии*, Москва, 1988.

⁶ Metin için bak.: И.В.Стеблева, *А оэзия тюрков VI-VIII веков*, Москва, 1965, s. 71-102.

⁷ Metin için bak.: И.В.Стеблева, "Древнетюркская Книга гаданий как произведение поэзии", *История, культура, языки народов Востока*, Москва, 1970, s. 157-166.

⁸ Metin için bak.: R.R.Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara 1965, s. 36-59.

⁹ aynı yerde, s. 72-79.

o takdirde, hiç tereddütsüz Orhon edebî geleneği ile ilişkilendirilen¹⁰ runik yazılı *Irk Bitig*'in telif tarihi IX. yüzyılın sonu ile X. yüzyılın başları olarak belirlenmelidir.

Irk Bitig'in dinî niteliği meselesi de bir o kadar ihtilaflıdır. V.Thomsen ve onun ardından A.v.Gabain, eserde Manihey cemaatine ait öğelerin ve unvanların zikredildiği bu *sonlamadaki* bilgilerden hareketle, *Irk Bitig*'i Manihey eserlerinden saymışlardı; kaldı ki A.v. Gabain, metinde Maniheizm'e ait hiçbir iz bulunmadığını da kendisi tespit etmişti.¹¹ S.E.Malov ise, yazmanın *sonlamasında* verilen bilgilere rağmen, *Irk Bitig*'i Şamanizm'e ait bir metin olarak değerlendirmişti.¹²

Daha önce yazmış olduğum gibi, gerçekten de *Irk Bitig* metninde, Manihey panteonunun tanrılarına doğrudan doğruya bir işaret yoktur ve Maniheizm'in hiçbir somut düşüncesine yer verilmez. Bununla birlikte *Irk Bitig*'de, Şamanizm'de de bulunan iki tanrının adı anılmaktadır: *aydınlık, iyilik tanrısı ve karanlık, kötülük tanrısı*, fakat burada Manihey dinine özgü olan ikiciliği yansıması olarak da görülebilirler. Bundan başka, metinde "*ala atlıg yol tengri*" (alaca atlı kader(yol) tanrısı) şeklinde ifade edilen tanrının en önemli özelliği, başlangıcı ve sonu olmayan ebedî zaman şeklinde tanımlanan Zerdüş tanrısı *Zervan* gibi sürekli bir faaliyet halinde olmasıdır. Zervan, üstün nitelikli bir tanrı olarak Manihey dinine de girmiştir ve bazen o, asıl Manihey tanrısı "Işığın Babası" ile bağlantıya geçer. *Irk Bitig*'deki tanrıların bir diğer özelliği "alaca ata sahip olmak" da yine zamanla bağlantılıdır: atın tüylerindeki açık ve koyu renklerin değişmesi, gece ile gündüzün yer değiştirmesini sembolize eder.¹³

¹⁰ Ayrıntılar için bak.: И.В.Стеблева, *А оэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период*, Москва, 1976, s. 115-126.

¹¹ A.Gabain, "Die alttürkische Literatur", *PhTF*, II. cilt, s. 215-216; aynı yazar, "Altürkische Schreibkultur und Druckerei", *PhTF*, II. cilt, s. 179.

¹² С.Е. Малов, *А амятники древнетюркской письменности*, Москва-Ленинград, 1951, s. 13.

¹³ И.В.Стеблева, "К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы", *Тюркологический сборник 1971*, Москва 1972, s.217-223; aynı yazar, "Синкретизм религиозно-мифологических представлений домусульманских тюрков", *Народы Азии и Африки*, 1989, No:4, s.51-56.

Dualizm(ikicilik), “bu iyidir” veya “bu kötüdür” şeklindeki çıkarımlarla sona eren kısa vakaların bulunduğu 65 bölümden ibaret olan *Irk Bitig*'in bizzat kendi kuruluşunda da görülmektedir; mamafih bu, metnin Maniheizm kaynaklı olduğunu göstermekle kalmaz, aynı zamanda onun işlevsel hedeflerini de ifade eder, zira eser her şeyden önce pratik amaçlı fal metinlerinin bir külliyatıdır.

Irk Bitig metnindeki şiir formunun daha önceden benim tarafımdan yapılmış olan yeniden düzenlenmesi sonucunda, yukarıda adı geçen 65 bölümün oldukça yüksek sanatsal yeterlilik içeren şiirsel minyatürler* olduğu ortaya çıkmıştı.¹⁴ Şiirlerin ritmik düzenlenişi, bazen art arda gelen birkaç satırda eşhanceliliğe geçen nisbî bir denkheceli satırlar esasına göre temellendirilmiştir. Şiirlerin ses düzeni, hem mısra başlarında görülen dörtlük aliterasyonunu (şiirler arası aliterasyonu), hem de şiirin ritmi mısra içlerinde ses benzerliği ile oluştuğunda sözcükler arası aliterasyonu içeren bir sisteme göredir. Metinde bunu gerçekleştirmek için sözcük ve deyimlerin özel olarak seçimi gerekiyordu ki, bu da şiirlerde büyük bir akustik çeşitliliği ortaya çıkarmıştır. Eski Türk nazmı için karakteristik olan ritimlerin bir araya getirilmesi ve özel olarak oluşturulmuş ses sanatları, elbette, estetik bir amaca hizmet ediyordu. Bu yüzden, *Irk Bitig*'in kısa şiirsel metinleri, (fal içerikli olması bakımından) sahip olduğu asıl işlevsel öneminden başka, çok eski dönemlerde ve orta çağın başlarında Türk dilli edebiyattaki gelişmenin tartışmasız tanığı olması bakımından da önemlidir.

İçerik bakımından *Irk Bitig*'deki 65 şiirsel minyatür, farklı türden birkaç grup metin içermektedir: insan ve hayvan yaşamından alınma gerçek konular, mit ve masal kaynaklı konular, doğa betimlemeleri, öğütler ve ahlakî hikmetler. Daha önce de söylendiği üzere, her bir bölüm, burada anlatılanlardan mantıksal olarak ortaya çıkan “bu iyidir” veya “bu kötüdür” şeklindeki bir *çıkartım* ile sona ermektedir. Vakaların belli bir düzen içinde bölümlenmesi de böylelikle oluşmaktadır. Eğer tanrı, insana iyi bir talih vermişse, doğal

* Tam karşılığını bulamadığımız için aynen *minyatür* olarak çevirdiğimiz sözcük, “yüksek sanat kaygısı gözetilerek bir konunun dramatize edildiği çok kısa eser” anlamındadır. (Ç.N.)

¹⁴ Аугıntılar için bak.: И.В.Стеблева, “Древнетюркская Книга гаданий как произведение поэзии”, *История, культура, языки народов Востока*, Москва, 1970, s.150-156.

afetler sona ermişse, bir adamın oğlu olmuşsa, insan veya hayvan şans eseri ölümden kurtulmuşsa vb. (durumlar) “iyi”dir. Eğer bir ev yanarsa, geyik yavruları yiyeceksiz kalırsa, ayının karnı yarılmışsa, yaban domuzunun dişi kırılmışsa vd. (durumlar) “kötü”dür. Bu şiirsel *minyâtü*lerin karakter kadrosu tanrılar, insanlar ve hayvanlardan oluşur. İnsanlar, savaşmak veya av için yola düşmüş bir hükümdar; geçim derdinde bir yoksul; tehlikeli bir oyuna kapılmış kumarbaz; önce anne babasıyla arası açılmış fakat sonra eve dönmüş olan bir oğul; bütün ev eşyasını bakımsız (kendi haline) bırakıp evi terk etmiş olan kadın vd. (şahıslardır). Hayvanlar kadrosu, berkut(kartal), doğan, ayı, yaban domuzu, yılan, kaplan, kuzgun, hüdhüd(çavuş kuşu), at, deve, guguk kuşu, öküz, koyun, inek, kurt, kuğu, karınca, tavşan, tilki, maral(dişi geyik), turna ve yargun(pantere benzer bir hayvan)dan oluşur. Hayvan tasvirleri ve onların içinde bulunduğu epizotların çoğu tamamen gerçekçi olmakla beraber, bunların özellikle *Irk Bitig* metninde zikredilmiş olması, hiç şüphesiz Orta Asya ve Sibirya halklarının Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarına mitolojik bir değinme ve işaret etme niteliği taşımaktadır; zira bunlar şu veya bu şekilde Türk, Moğol, Ugor ve Mançu-Tunguz halklarının inançları ile bağlantılıdır. Dolayısıyla *Irk Bitig*, farklı kökenlerden dinî-mitolojik tasavvurların izlerinden bir karışımı arz etmektedir ve metindeki inançlar, öyle görünüyor ki, dinî-mitolojik bilincin en alt düzeyini oluşturmaktadır.

Konunun ve ileride yapacağımız mütalâaların daha iyi anlaşılması için bazı örnekler vereceğiz: İşte bazı gerçek vakalar:

Bir yaşlı öküzü
Küçücük karıncalar yemiş.
Kımıldamadan durur, derler.
Böylece biliniz, kötüdür bu.¹⁵

veya:

Ata kösteği yanlış vurmuşlar.
Kımıldamadan durur, derler.
Böylece biliniz, kötüdür bu.¹⁶

veya:

¹⁵ aynı yerde, s. 172, 204-207. satırlar.

¹⁶ aynı yerde, s. 172, 212-214. satırlar.

Turna
(Kendi) yuvasına konmuş,
Fark etmemiş, akağaca dolaşmış.
Uçacak halde değil, oturur, derler.
Böylece biliniz, kötüdür bu.¹⁷

veya:

Kaplan av peşine düşmüş.
Yol ortasında yılanla karşılaşmış.
Alaca yılan dik bir kayaya çıkmış.

(Kaplan) ölümden kurtulmuş, kurtulduğu için
Sevinçli (ve) memnun gidiyor, derler.
Böylece biliniz, iyidir bu.¹⁸

Bazen, insan ve hayvanların gerçekçi tasvirlerini içeren vakalar, açıkça öğüt karakteri taşıyan anlamlı tekrarlar oluşturarak art arda gelmektedir.

Yoksul bir adamın oğlu
Para kazanmaya gitmiş.
Bu yolda başarılı olmuş.
Sevinçli ve memnun geri döner, derler.
Böylece biliniz, iyidir bu.¹⁹

Bunun ardından da şöyle denilmiştir:

Kaplan av peşine düşmüş.
Avını bulmuş.
(Avını) bulduğu için, kendi yuvasına
Sevinçli (ve) memnun döner, derler.
Böylece biliniz, iyidir bu.²⁰

Bu metinlerin her ikisinde de ana düşünce aynıdır: Eğer bir kimsenin işleri yolunda giderse(talihi yaver olursa), bu iyidir. Fakat bu düşünce, iki kez değişik şekilde ifade edilmiştir ki, eski metinler için karakteristik olan üslûp paralelliğinin sanatsal bir biçimidir.²¹

¹⁷ aynı yerde, s. 176, 347-351. satırlar.

¹⁸ aynı yerde, s. 174, 272-277. satırlar.

¹⁹ aynı yerde, s. 171, 169-173. satırlar.

²⁰ aynı yerde, s. 171, 174-178. satırlar.

²¹ Simetrik yapılar sınıfının üyelerinden biri olarak üslûp paralelliği hakkında ayrıntılı bilgi için bak.: И.В.Стеблева, "Стилевые особенности

“*sevinçli (ve) memnun... geri döner...*” (diğer metinlerde “...*gider*”) ifadesi, anlatılan konudan bağımsız olarak, sevindirici bir durumu ifade eden kalıp söz niteliğinde tekrarlanmaktadır.

Doğanın eşdeğerde kurucuları olarak insan ve hayvanların eşitliği, sanatsal paralellik üslubu aracılığıyla, oldukça karmaşık anlamsal yapılarla ifade edilmektedir:

Gri bulutlar hareket etti,
Yağmur halkın üstüne yağdı.
Siyah bulutlar geçti,
Yağmur her şeyin üstüne yağdı.

Ekinler oldu,
Yeşil otlar yetişti.
Hayvan için de, insan için de iyi oldu, derler.
Böylece biliniz, iyidir bu.²²

Hayvanlar kadrosu, ahlakî hikmetlerde sık sık örnek olarak kullanılırlar. (Bu ise, öğütlerin birer resimlemesi gibi hayvanların da katılımıyla anlatılan *mese*lerin yer aldığı ahlakî Buddist literatürünün umumiyetle karakteristik bir özelliğidir.) Örnek olarak *Irk Bitig*'de denilmektedir ki:

Deve çamura düşmüş.
Karnını ilkin o doyurdu.
(Sonra) tilki de onu yedi, derler.
Böylece biliniz, kötüdür bu.²³

Hayvanlar kadrosu, törensel anlam taşıyan metinlerde de karşımıza çıkar:

Benekli beyaz inek
Buzağılamaya hazırlanmış,
“Ben öleceğim” dermiş.
Benekli beyaz tosun getirmiş.
“Kutsanmak için, yaklaş!”
(İnek) (kendi) kaderinden kurtulmuş, derler.

древнетюркской литературы”, *Теория стиля литератур Востока*, Москва 1995, s. 61-73.

²² И.В.Стеблева, “Древнетюркская Книга гаданий как произведение поэзии”, s. 175, 294-302. satırlar.

²³ aynı yerde, s. 174, 256-259. satırlar.

Böylece biliniz, iyidir bu.²⁴

İrk Bitig'in bu bölümünde, sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan ve Eski Türklerin dinî-mitolojik tasavvurlarının en eski katmanını yansıtan: *beyaz* (veya alaca), *erkeklik* (tosun), *yaşam* (inek, ölümden kurtuldu), *törensел* (tosun, kutsanmaya uygundur) gibi bazı olumlu nitelikler bir araya getirilmiştir. Bazı Türk halklarında beyaz tüylü evcil hayvanlardan kurban kesme geleneği, Şamanizm öncesi eski Gök inancının kalıntısı olarak XX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir, (belki de hâlâ gizli olarak devam etmektedir).²⁵

“*Beyaz*” sıfatının törensел anlamı ve sembolik sınıflandırmanın ikili sisteminde yer alan (*erkeklik*, *başarı* ~ *kazanç*, *yaşam* gibi) diğer olumlu nitelikler ile bağlantısı, aşağıdaki üçlü vakada açıkça ifade edilmektedir:

Yiğit bey, atlarına doğru gitmiş,
Ak kısrağı tay doğurmuş.
“Altın turnaklı
İyi bir aygır olacak.”

(Bey) devesine doğru gitmiş,
Beyaz devesi yavrulamış.
“Altın burunluklu*
İyi bir erkek deve olacak.”

(Bey) evine dönmüş,
Üçüncü olarak: karısı oğlan doğurmuş.
“İyi bir bey olacak” derler.
Yiğit bey mutlu olmuş.
Bu çok iyidir.²⁶

Burada üçlü tekrar ile ve (aynı konu farklı biçimlerde anlatılarak) gerçekleştirilmiş olan stilistik paralelliğin sanatsal

²⁴ aynı yerde, s. 173, 220-227. satırlar.

²⁵ С. Майнагашев, “Жертвоприношение Небу у бельтиров”, *Сборник Музея антропологии и этнографии -III*, á етербург 1916, s. 94; Л. á. á отапов, “К изучению шаманизма у народов Саяно-Íлтайского нагорья”, *Филология и история монгольских народов* (á амяти акад. Б.Я. Владимирцова), Москва 1958, s. 317-319.

* Bir çubuğa bağlı olarak devenin burnuna geçirilmiş dizgin.

²⁶ И.В.Стеблева, “Древнетюркская Книга гаданий как произведение поэзии”, s. 166-167, 25-37. satırlar.

biçemini, “bu çok iyidir” çıkarımıyla temellendirmek gerekmiştir. Dolayısıyla, anlamsal paralellik gösteren yapılarıdaki değişik sözcük ve kavramlar, sadece birbirleriyle bağlantılı (unsurlar) değil, aynı zamanda birbirlerinin semantik karşılıkları da olurlar. Zıt kavram gruplarını belirginleştiren sembolik sınıflandırmanın ikili sistemi, metnin semboller sisteminin kuruluşundaki dayanağı temsil ederler. Başka bir ifadeyle, şiirsel deneyimden uzakta meydana gelmiş bazı sistematik yaklaşımlar burada, sanatsal betimlemenin stilistik biçemi vasfını kazanmaktadır.

Irk Bitig'in düşünsel temeli, iyinin karşısına kötüyü koyma şeklindeki *karşıtlık*; ayrıca aşağıdaki örnekte olduğu gibi, kavramların kutuplaştırılmasına sadece insanlar ve hayvanlar değil, tanrılar²⁷ da katılırlar:

Adam emekleyerek gitmiş
(ve) tanrıyla karşılaşmış.
(Adam) baht açıklığı dilemiş, (tanrı) vermiş.
“Ağılnda hayvanların olsun,
Ömrün uzun olsun” demiş.
Böylece biliniz, iyidir bu.²⁸

Bu vakada, normal bir şekilde hareket etme kabiliyetini kaybetmiş olan insan (belki de kötürüm), tanrıdan baht açıklığı dilemiş, o da uzun ömür ve maddesel gönenç vaat etmiş yani tanrı, insanı sıkıntılarından kurtarmıştır.

Belirtmek gerekir ki, düşüncelerin kötüden iyiye doğru hareket etmesini sağlayan *kurtulma* (~*kurtuluş*) motifi ile yani insan veya hayvanların doğal âfetlerden, ölümden, hastalıktan, kederden kurtulması motifi ile *Irk Bitig*'de pek çok kez karşılaşılmaktadır.

Eğer *Irk Bitig*'in düşünsel temelini, Maniheizm'in dünya görüşüne ait genel ikili şemanın yansıması olarak bir arada ve zıt karşılaştırmaların stilistik biçemiyle vakaların betimlenmesinde görülen *karşıtlık* şeklinde kabul edersek, o zaman *Irk Bitig*'in bugüne

²⁷ Sembolik sınıflandırmanın ikili sistemi ve tanrılar hakkında ayrıntılı bilgi için bak.: И.В.Стеблева, “К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы”, *Тюркологический сборник 1971*, Москва 1972, s.219-226; 212-219.

²⁸ И.В.Стеблева, “Древнетюркская Книга гаданий как произведение поэзии”, s. 174, 260-265. satırlar.

kadar üzerinde benzeri bir açıklama yapılmamış olan bazı satırlarını yorumlamaya kalkışmak mümkün olabilir. Örnek olarak, *İrk Bitig*'i oluşturan bölümlerden birinde, tamamen esrarengiz bir karakter olan “Beyaz At”ın adı geçmektedir:

Beyaz at rakiplerini(?hasımlarını)
Üç varlık halinde seçip
(Onları) tövbeye (ve) duaya göndermiş, derler.
“Korkma, iyi dua et,
Çekinme güzelce yalvar” derler.
Böylece bil, iyidir bu.²⁹

Her şeyden önce, buradaki karakterin niteliklerini belirlemek gerekmektedir: 1) “Beyaz” sıfatı, söylendiği üzere *İrk Bitig*'de olumlu bir anlama sahiptir. 2) Karakterin kendisi de açıkça pozitifliği sergiler; *at* hakkında hem Türk-Moğol hem de Slav ve Hind-Avrupa mitoloji geleneğinde, pek çok ilgi çekici bilgi vardır; fakat burada bizim için önemli olan, “seçip”, “rakiplerini”, “(onları) tövbeye (ve) duaya göndermiş” ifadeleridir. 3) Söz konusu karakter, “üç varlık halinde” sözleriyle anlatılan soyut (metafizik) güçlere sahiptir. 4) Karakter, güç sahibidir: rakiplerini seçerek onları “tövbe etmeye ve duaya gönderir”. 5) Karakter, “korkma”, “çekinme”, “dua et, güzelce yalvar” şeklindeki tövbe ve dualarla, canlı varlıkların *kurtarıcısı* işlevini yerine getirir.

Maniheizm'in bakış açısıyla, var oluşun temel düşünce ve amacı *kurtuluş* (~*kurtulma*)dır ki bu da kökleri eski İran Zerdüştlüğünde bulunan ve aydınlık ile karanlığın, iyi ile kötünün ezeli mücadelesinin ikili içeriğiyle bağlantılıdır. Maniheizm'in zaman hakkındaki tasavvuruna göre, *kurtuluş*, üç aşama halinde olur: Aydınlık ile karanlık arasında dengenin var olduğu başlangıç dönemi; aydınlık ile karanlığın, ruh ile beden (maddenin) karışık unsurlarının amansız savaşı ile karakterize edilen şimdiki dönem; ve karanlık ve kötü güçlerin mağlup edileceği son dönem ki, *aydınlık*, karanlıktan kesin bir şekilde ayrılır ve *iyilik* üstün gelir. Aydınlık ve iyilik dünyasının hükümdarı “Işığın Babası”, karanlık ve kötülük dünyasının hakimi Ahriman (Angro-Man, Zerdüştlükten alıntı) ile çok aşamalı ve zor bir mücadeleyi sürdürür; onu yenmek için de bu mücadelenin her aşamasında yardımcılarını “çağırır”: Hayatın anası, gökyüzünün temsilcisi İlkınsan, Yaşayan Ruh, aydınlık getiren İsa ve diğerleri.

²⁹ aynı yerde, s. 169, 109-114. satırlar.

Bunlar, aydınlık öğeleri, karanlığın etkisinden kurtarmak için yardım etmelidirler; zira aydınlık güçler, şeytanların ve karanlığın tutsaklarıdır. Böylece, kötülük ve iyiliğin yaygın savaşı, evren (makrokozmos) düzleminde gerçekleşir. Aydınlık ile karanlığın, iyilik ile kötülüğün karşılıklı mücadelesi, başlangıçtan beri ikili mizaca karanlık ve aydınlık mizaca sahip olan insan (mikrokozmos) düzleminde de sürer. Kendisinde bulunan aydınlığın öğelerini karanlığın öğelerinden ayırabilmesi, Gerçeği kavraması ve böylece kurtuluşa ermesi için insana yardım etmek amacıyla, son elçi(haberci) olan peygamber *Mani* ortaya çıkar. Dikkat edilirse, bizzat insandaki (mikrokozmos) karanlık ve kötülük güçlerini mağlup etmek için, aydınlık ve iyiliğin evrensel anlamda (makrokozmos) zafere ulaşmak zorunda olması, oldukça ilgi çekicidir.

İnsan düzleminde aydınlığın karanlığı yenmesi, ruhun beden (madde) üzerindeki zaferidir; beden zincirlerinden kurtulma, ruhun madde âlemine üstün gelmesi, (Buddizm'den alınma bir düşünce olan) *yeniden doğuştan* kaçınmaya imkân vermektedir. Kurtuluşa ermeye meyli olmayan günahkâr insan, yeniden doğuşa, yeni bir maddesel dirilişe, yeni ıstıraplara ve kendi içinde kötülük güçleri ile mücadeleye mahkûmdur. Fakat bu (yani yeniden doğuş), onun bizzat Dünya ile olan bağlantısını koparmaktadır. Aydınlık getiren İsa hakkındaki, iyilik ile kötülüğün, karanlık ile aydınlığın ezeli savaşında yardımcı, kurtarıcı ve koruyucu gibi tasavvurlar Maniheizm'e, Hristiyanlıktan geçmiştir.

Maniheizm'in esas ilkeleri hakkındaki bu kadarlık bir özet bile göstermektedir ki, onun temelinde dinî-mitolojik tasavvurların *sinkretizm** yatmaktadır; fakat bizim burada yaptığımız gibi daha karmaşık bir yorum, bunun değişik kültürel geleneklerden alıntılanmış teosofik bir durum olduğunu gösterir.

Bu, Maniheizm'in III. yüzyıldan başlayarak geç ortaya çıkışı ve İspanya'dan Çin'e kadar geniş bir şekilde yayılması ile açıklanabilir. Maniheizm'in ortaya çıktığı değişik ülke ve bölgelerde, İran ve Mezopotamya'da, Kuzey Hindistan'da veya Kuzey Afrika'da, İspanya ve Roma'da, Orta Asya'da veya Çin'de, her yerde Maniheizm kendi esaslarını kaybetmeden, o bölgede hakim olan dinî ve felsefî öğretilere

* *Sinkretizm*, kökenleri, gelişim yolları farklı olan kültürel, dinî, folklorik öğeleri bir karışım haline getirerek kullanma anlamına gelmektedir. (Ç.N.)

asimile olmuştur. Bu ise, onun popülerliğine ve geniş bir şekilde yaygınlaşmasına yardım etmiştir; fakat öte taraftan hem daha güçlü hem de ona uygun donanımlı, her yerde Maniheizm'in ilkelerini insanların zihninden silmiş olan tek tanrılı dinler karşısında durmaya elverişli olmaması ve akaidinin zayıflığı da bunda etkilidir.³⁰

Tamamen aynı şekilde, Türk halklarının içinde ortaya çıkınca Maniheizm, kendine özgü tasavvurlar ile Türklerin *İrk Bitig*'de yansımaları bulan Şamanizm öncesi ve Şamanist inançlarından bir karışım oluşturdu. Ayrıca, Manihey sahasında telif edilmiş Türkçe metinler, Maniheizm öğretisi ile peygamber Mani'nin Budda'yla özdeşleştiği zamana kadar olan Buddizm öğretileri arasındaki bağlantıyı da yansıtmaktadır. Örnek olarak, Doğu Türkistan'da Turfan vahasında bulunmuş olan "Mani için Büyük İlâhi"de, metin Manihey dinî geleneğine ait olmakla beraber, güçlü Buddizm etkisine tanıklık eden pek çok Buddist ifade kalıbı içermektedir. Bu ilâhinin ilk dörtlüğü der ki:

Beş âlemin hepsinin umudu,
En temiz esasların hocası,
Gönülden, tam bir saygıyla, (önünde) eğilirim.
Benim saygın, ünlü babam Mani, benim Buddam.³¹

Bu metinde "benim Buddam" hitabı, büyük bir ihtimalle, Buddizm'in kurucusu Gavgama Budda'yı ifade etmekle birlikte, "peygamber, tebliğci" anlamına da gelmektedir yani söz konusu karakter ile onun gerçekleştirdiği işlev, birbiriyle özdeşleşmektedir.

Belirtmek gerekir ki, Buddizm, Türk halkları arasında daha VI. yüzyıldaki Türk kağanlığı zamanında ortaya çıkmıştı. Bu düşünce bilinen bir gerçeğe, kağanlığın kurucusu Bumın Kağan (ölümü: 552)ın oğullardan biri ve halefi olan Muhan Kağan (hakimiyeti: 553-572)ın Buddizm'e yönelmiş olması gerçeğine dayanmaktadır. Yine aynı şekilde, onun halefi Taspar Kağan(Tobo Kağan, hakimiyeti: 572-581)ın Buddizm'e ilgi duyarak Buddist eserlerin Türkçeye

³⁰ Maniheizm hakkında daha ayrıntılı bilgi için bak.: Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье (Лтнос, языки, религии), Москва 1992, s. 508-532.

³¹ R.R.Arat, Eski Türk Şiiri, s.36.

çevrilmesini Çin'e sipariş ettiği de bilinmektedir. "Nirvana-sutra" onun için tercüme edilmiş ve ona gönderilmişti.³²

Biz doğrudan doğruya, yukarıda gösterilen tarihten daha sonra ortaya çıkmış olan en erken Türk dilli metinlere yani Doğu Türk Kağanlığı (VIII. yüzyıl) dönemine ve aynı şekilde en erken VII. yüzyıl, en geç XI.-XII. yüzyıllara tarihlenen Yenisey Kırgızları devletinin (Hakas devleti) kültürel hayatıyla bağlantılı eserlere baktığımızda, Buddizm'in Türk halkları arasında yayılmasıyla ilgili hiçbir tanık bulamıyoruz; hatta böyle bir etkileşimin izlerine, özgün Türk dilli metinlerde bile rastlanamamaktadır. Mezar kitabeleri ve taşlar üzerine kazınmış runik yazılı eski Türk yazıtlarına göre Eski Türkler, (ilâhlaştırılmış Gök anlamında) *Tengri*'ye, (dişi bereket kaynağının kişileştirilmiş hali olan) ilâhe *Umay*'a, (aynı kökenden dağ, kaya, ırmak ve göl tanrılarının toplamı olan) *Kutsal Toprak-su*'ya tapınıyorlardı.³³

Esas olarak büyük bölümü Sankritçeden değil, fakat onların Toharca, Tibetçe ve Çince çevirilerinden yapılmış Buddizm içerikli çeviri eserlerin çoğunluğu, diğer bir Türk devletine, Doğu Türkistan'da (Turfan vahası, IX. yüzyılın ortası-XIII. yüzyılın ortası) teşekkül etmiş olan Koço Uygur devletinin kültürel ve edebî hayatına aittir. Buddizm, Koço devletinin resmî dini olmuştu; bu yüzden Buddizm'e ait çok sayıda eserin çevirilerinin ortaya çıkması ve aynı şekilde Buddist temalar, karakterler ve sembollerin içinde bulunduğu orijinal eserlerin telif edilmiş olması, fevkalâde doğaldır. Buddizm içerikli eserler, eski Türk dilinde ve Uygur yazısıyla yazılmıştır; bunlar, Koço devletinde filoloji bilimlerinin ve ifade kültürünün yüksek seviyesini gösteren el yazmaları ve ağaç-yazılar* halinde bize kadar ulaşmıştır.³⁴ Belirtmek gerekir ki, bu çeviri veya orijinal telif eserler, edebî açıdan gerçek anlamda incelenmemiştir ve öyle

³² A. von Gabain, "Buddhistische Türkenmission", *Asiatica* (Festschrift Fr. Weller), Leipzig, 1954, s.163-164.

³³ Ayrıntılar için bak.:И.В.Стеблева,"К реконструкции древнетюркской религиозно-мифологической системы", *Тюркологический сборник 1971*, Москва 1972.

* Ağaç kabuklarına kazınmış yazılar, Ru. ксилография. (Ç.N.)

³⁴ Ayrıntılar için bak.: И.В.Стеблева, "Культурные контакты тюркских народов в древности и раннем средневековье", *Советская тюркология*, No:3, 1987.

görünüyor ki, bu eserlerin Türkler arasında edebî sürecin izleri olarak detaylı incelemeleri, geleceğe ait bir iş olacaktır.

Yukarıda Buddizm içerikli eserler hakkında söylenenler göstermiştir ki Türkler, Buddizm dünyasıyla eski Türk kültürünün var olduğu değişik dönemlerde temasta bulunmuşlardır; çok eskiden Türkler için karakteristik olan dinî-mitolojik tasavvurların sinkretizmi ise, kendisindeki özdeş unsurlar ayıklanarak bir sistemin diğer bir sistem üzerine yerleştirilmesiyle eş zamanlı gerçekleşmiştir.

Yukarıda sözü edilen “peygamber *Mani* = peygamber, tebliğci *Budda*” işlevsel özdeşleşmesi, aynı şekilde diğer karakterlerin de işlevsel özdeşleşme olasılığını akla getirmektedir.

Eğer Maniheizm'in temel ilkesi, bütün canlı varlıkların *kurtuluş*'u idiyse, o takdirde Buddizm'de de, *mahayana* ve *vacrayana*'daki belli başlı bodhisatvalardan biri olan ve merhameti temsil eden bodhisatva *Avalokiteşvara* (*Amitabha*'nın yayınıma uğramış hali), aynı şekilde evrensel bir kurtarıcıdır. *Avalokiteşvara*, Çin'deki Buddizm geleneğinde büyük bir yaygınlık kazanmıştı ve galiba, Türklere de oradan geçmiştir. *Avalokiteşvara* hakkında, *Saddharmapundarika* (İyilik Tôresinin Lotüsü) sutrasından alınmış bölümlerin çok sayıdaki (Çinceden tercüme) Eski Uygurca kopyaları, Türkler arasında bodhisatva *Avalokiteşvara*'nın ne kadar popüler olduğuna tanıklık etmektedir.³⁵ Çince tercümedeki bu bölümler, artık VII. yüzyılda Dun Huang'da, müstakil bir telif eser gibi yayılmaya başlamıştı ki, bu da bodhisatva *Avalokiteşvara* temel inancının Orta Asya'da ortaya çıkışı için bir delil niteliği taşımaktadır. VIII. ve X. yüzyıllarda bu eser, Dun Huang'da büyük bir yaygınlık kazanmıştı; elde bulunan Çince ağaç-yazıların tanıklığına göre Çince tercüme, XI.-XII. yüzyıllara kadar popülerliğini korumuştur.³⁶

Bodhisatva *Avalokiteşvara* (Çince: Guan-şi-in “dünyadaki sesleri gözeten”), acı çekenlerin bütün çılgılık, inilti ve ağlamalarını işitir; değişik suretler (32 farklı tip) elde edebilmek ve *sansara**

³⁵ A.Gabain, “Alttürkische Schreibkultur und Druckerei”, *PhTF*, II. cilt, s.225

³⁶ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье (Этнос, языки, религии), Москва 1992, s. 506.

* *Sansara*, altı sahayı içerir ki her biri yeniden doğuş kanununa maruz kalmış insanların altı farklı görünüşüne karşılık gelir: *tanrılar*, *asurlar* (Buddizm mitolojisinde ilâhi kaynaktan gelen fakat tanrılarla ve gökteki şeytanlarla

("döngü", ölüm ve doğumun art arda gelen zinciri) adlı bütün sahalara girebilmek için onları kurtarmaya çalışır. *Sansara*'nın engellerini aşmak için yardım eden kurtarıcı kimliğiyle bodhisatva *Avalokiteşvara*, Hindu tanrılarına dönüşebilir, bazen de tanrı *Vişnu* gibi davranabilir.³⁷

Hatırlatmak gerekir ki, M.Ö. VI.-V. yüzyıllarda Hindistan'da ortaya çıkmış olan Buddizm'in dinî-felsefî sistemi, yüzyıllar boyunca asimilasyona uğradı ve pek çok değişik tanrı ile birlikte Buddizm'in yaygınlık kazandığı bütün halkların mitolojilerinden değişik mitolojik karakterleri, Buddist panteonuna kattı. Burada söz konusu edilen karakterler, Buddizm'in genel kavrayışına boyun eğerken, gene de kendi temel işlevlerini muhafaza ettiler. Böylece Hinduizm ve Brahmanizm tanrıları ve bu arada tanrı *Vişnu* da Buddizm'e dahil oldu. Brahmanist geleneğe uygun olarak tanrı *Vişnu*, hem kendisine bağlı olan varlıklar, hem de zor durumda bulunan tanrılar için bir koruyucu ve yardımcı (~*kurtarıcı*) gibi hareket eder. Kötülük ile savaş, dünyayı ve dine bağlı olanları kurtarmak, Hindu mitolojisinde tanrı *Vişnu*'nun yeryüzüne "inme"sini (*avatara*) ve dünyadaki varlıklarda *tecessüm* etmesini gerektirir; bu durumda onun tanrısal tabiatı kısmen muhafaza edilmiş olmaktadır. *Vişnu*'nun çok sayıdaki avataraları (~*inişleri*) arasından on'u (10) en bilinen (veya hürmet edilen)leridir; tanrı *Vişnu*, farklı varlıklar halinde *tecessüm* ettiğinde, insanları ve tanrıları her türlü sıkıntıdan kurtarır: *balık* görünümünde (ilk avatara *Matsya* - "balık") su taşkınları ve şeytanlarla mücadele eder; *kaplumbağa* görünümünü (ikinci avatara *Kurma* - "kaplumbağa") aldığı anda ise, değişik kutsal varlıkları (örneğin dilek sığırı *Surabhi*'yi) ve nesnelere (ölümsüzlük içkisi *amrita*'yı vb) elde etmeleri için tanrılara ve cinlere yardım eder. Tanrı *Vişnu*, *yaban domuzu* halindeyken (üçüncü avatara *Varaha* - "yaban domuzu") dünyayı okyanusun dibine batırarak şeytanı, dişleriyle havaya kaldırarak öldürür ve dünyayı kurtarır; *aslan-adam* görüntüsünde (dördüncü avatara *Narasinha* - "aslan-adam") *Vişnu*, dünyayı başka bir şeytandan

savaştan varlık), *insanlar*, *hayvanlar*, *pretalar* (Buddizm mitolojisinde çirkin görünümlü insan kılığındaki ruhlar), *naraka* (bir tür cehennem) ahalisi. Varlıkların bu türleri, ya kendi dünyalarında veya başka halde, az veya çok iyi bir halde, geçmiş hayatlarında yaptıkları işlere bağlı olarak (*karma* yasası) ölümden sonra tekrar dirilirler.

³⁷ Örneğin bak.: M. Th. de Mallman, *Introduction Ġ l'tude d'Avalokiteşvara*, Paris, 1967.

kurtarır; bir *cüce* haline girerek (beşinci avatara *Vamana* - “cüce, bodur”) *Vişnu*, kurnazlıkla gökyüzünü ve dünyayı *şeytan-asura*'nın hakimiyetinden kurtarır (*Vişnu*'nun üç adımı hakkındaki mit). Sırasıyla *Paraşurama* (Baltalı Rama), *Rama*, *Krişna* ve *Budda* şeklinde adlandırılan altıncı, yedinci, sekizinci ve dokuzuncu *avatar*larda tanrı *Vişnu*, aynı şekilde kendisinin insanları ve tanrıları kurtarıcılık temel işlevine uygun olarak değişik faaliyetler gerçekleştirir. Nihayet tanrı *Vişnu*'nun onuncu avatarası *Kalki* “Beyaz at” diye adlandırılır. Bu avataraya göre, elinde parıldayan bir kamçı ile beyaz atın üzerindeki tanrı *Vişnu*, *dharma*'yı yeniden kurmak için kötülerin ve dolayısıyla kötülüğün kökünü kazımaktadır. *Dharma*, Buddist mitolojide *Budda Şakyamuni*'nin öğretisini de ifade eden temel kavramlardan biridir ki, bu öğretinin yardımıyla *nirvanaya* ulaşmak mümkündür ve bu öğretinin metinleri, Buddizm'in psiko-fizik dünyasının temel unsurudur. *Dharma*'yı kurtarıp yeniden kurarken *Vişnu*, dünyanın yeniden dirilişini hazırlamaktadır ki bu, kendisinin bir sonraki yok oluşundan sonra gerçekleşecektir. *Vişnu*'nun bu avatarası, mitolojik kronolojiye uygun olarak gelecekteki yıllara aittir.³⁸

Tanrı *Vişnu*'nun *Kalki* (Beyaz at) adını taşıyan *avatarası*, sadece gelecekteki bir varoluşa yönelmesiyle değil, aynı zamanda fonksiyonel olarak evrensel bir nitelik taşımasıyla da dikkate değerdir; yani tanrı *Vişnu*, yalnızca, bazı tanrısal varlıkları ve nesnelere onların hakimiyetinden kurtararak belli başlı şeytanları cezalandırmıyor, aynı zamanda *dharma*'nın zaferi ve dünya düzeninin sağlanması için kötülükle savaşıyor. Bu yüzden *Kalki* avatarasında *Vişnu*, işlevsel olarak *bodhisatva Avalokiteşvara*'ya özdeş bir evrensel kurtarıcı şeklinde de karşımıza çıkıyor.

Eski Türkçe *Irk Bitig*'de “Beyaz at, rakiplerini / üç varlık halinde seçip / (onları) tövbeye (ve) duaya göndermiş...” şeklinde geçen satırların ışığında, belki de, şöyle anlamalıyız: *bodhisatva Avalokiteşvara*, *Vişnu*'nun *Kalki* (Beyaz at) avatarasındaki şekline girip, “rakiplerini(?hasımlarını)” “üç varlık halinde seçip” yani *sansara*'nın diğer üç sahasında yerleşmiş olan varlıkları seçip, veya bir başka bakış açısından, diğer üç kişisel *tecessüm* halinde veya diğer üç geçici süreçte, (onları) *kurtuluşa* “gönderdi”.

³⁸ Avataralar hakkında ayrıntılı bilgi için bak.: *Мифы народов мира*, I. cilt, Москва 1980, s.24-25.

Irk Bitig metninin böyle bir yorumu, kesinlikle mümkündür, zira yalnızca, Buddizm ilkelerinin doğu Maniheizmine geçişi (ve aynı şekilde Maniheizm'in Buddizm geleneğine etkisi) değil, (Maniheist minyatürlerin tanıklığı ışığında) bazı Hindu tanrılarının Buddizm üzerinden Maniheizm ile adaptasyonu da (artık) net olarak bilinmektedir.³⁹ Bu durumda, Eski Türkçe *Irk Bitig*'in (söz konusu) etkileşime yazılı bir delil olduğunu kabul etmek mümkündür; fakat onda yer alan fikirlerin genel çerçevesi, hem eski Türklerin Şamanizm öncesi ve Şamanist inançları ile Maniheizm'in bağlantılarını, hem de bizzat *Irk Bitig*'in ortaya çıkışından çok daha eski dönemlere uzanan Buddist dinî-mitolojik tasavvurlarla olan ilişkilerini göstermektedir.⁴⁰

³⁹ Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье (Этнос, языки, религии), Москва 1992, s. 526-528, 532.

⁴⁰ Son zamanlarda yapılan araştırmalar göstermektedir ki "Beyaz at" motifi, dünyadaki pek çok halk arasında yaygınlık kazanmıştır; (bu motif) kötü ruhları yok eden bir tanrıyı temsil eder ve (geçmiş) neolitik çağın mitolojik tasavvurlarına kadar iner. Ayrıntılı bilgi için bak.: Í.Голан, *Миф и символ*, Москва 1993, "Beyaz tanrı", s.222, 226, 229, 234, 235.